

משה גיורא

חזיונות נתן ביסטריצקי-אגמון

ריכוז גדול זה של מחזות (שלושה כרכים, המכילים למעלה מאלף וארבע מאות צמודים), ש"ספרית פועלים" לא יכלה להרים משאו לבדה, וראתה לטוב לה לצרף למחזות-עשה של הפרסום גם את הוצאת "יובל" — מהווה מופע מיוחד במינו בספרות הדראמה, ודומה שאין כיוצא בו לא בעברית ולא בלשונות אחרות. אולם פעלו של ביסטריצקי בראה נדיר לא רק מצד היקפו, אלא גם מצד תכנו, שכן בנוי הוא לתלפיות בקו אידיאי רצוף, וזה, עד כמה שניתן לשפוט, המניע העיקרי למלאכת הבנין, ועליו יסוב איפוא, דיונו בראש וראשונה. אך עד שאנו נכנסים לפני ולפנים של מחשבת-המחבר ניטיב לעשות אם נסקור בקצרה את נופו של ה"בית" מבחוץ, אף נתבונן מעט ביסודותיו הגלויים.

דינאמיות של מחשבה דוויית סמלים

אכן, מה שגלוי הוא, שאין כאן מחזות שנוצרו לתכלית-של-במה. קשה לראות כיצד יוכל תיאטרון ליטול על עצמו עול עשרות משתתפים וכוח לבטא רעיונות מורכבים, שהדינאמיות שלהם אינה בפעולה אלא במחשבה רווית סמלים, ספוגת מיסטיקה, אך סטאטית כלפי חוץ. והרי זו דינאמיות, שאי-אפשר לראותה ולהראותה אלא להגות בה; כלומר מצב הנוטל מן הבמה את כלי-ביצועה הקובע, ואם גם יימצא תיאטרון ש"יעז" — ספק אם יימצאו לו צופים.

יתר-על-כן, המחבר עצמו רואה את הצורה הדראמאטית ואת מבנה הדיאלוג כסוג ספרותי העומד בפני עצמו, והוא מקפיד להדגיש את ההבדל בין מחזה, שנועד לצופה לבין חזיון — הנועד לקורא. ואת יצירותיו הוא מגדיר כחזיונות ולא כמחזות. על כן רק אלה האחרונים אין להם קיום מלא אלא בהגיעם לכלל הגשמה בכלי המשחק ואביזריו — תפאורה ואפקטים של קול ושל אור.

למעשה לא חזיונות כאן אלא חזיון — חזיון אחד, שפרקים רבים לו — כריבי הפנים אשר לענות ולכמיהות הגאולה בתולדות היהודים. לכאורה אמנם יש כאן שני יוצאים מכלל מסכת זו — דמותו של ישו מנצרת ודמותו של דון קישוט איש לאמאנשה. הראשון הוא קרוב בגוף, שנתרחק ברוח ונעשה אור לגויים; השני — רחוק בגוף, בן ספרד הנוצרית, אך קרוב ברוחו ליהדות. כי מה תמצית הווייתו של "האביר בן דמות היגון" — אם לא הכוסף להביא גאולה לעולם, כוסף המנותק מקרקע המציאות, ניתוק מבחינה זו המשווה גוון טראגי ל"קומדיה"? "יהודי" הוא דון קישוט לא פחות מכל טיפוס של מנדלי. אלא שבין גיבורי "תחום המושב" הרוסי אין שום דמות מקבילה לסאנצ'ו פאנצ'ו, בן איכרים ממולח-מטומטם זה, הצמוד בטבורו לקרקע המציאות; סאנצ'ו הטוב, המאזן את הזיות פטרונו ומורה דרכו ומקנה ליצירת סרוואנטס מימד שאינו מצוי אצל מנדלי. אפשר, אם כן, שלא מקרה הוא דבר הפתיחה שפותח ביסטריצקי ב"זה האיש", ולא צירוף-שלי-סתם הוא דבר הסיום שהוא מסיים ב"דון קיחוטה".

שלושה שערי סוד

שלושה שערים הם, כנגד שלושה כרכים, בחזיונות שלפנינו; שער ראשון — "בסוד חזון", שער שני — "בסוד מולד" ושער שלישי — "בסוד אנוש". בכל שער-כרך שלושה חזיונות, ובחשבון פשוט — תשעה חזיונות בסך הכל. אולם החשבון אינו פשוט אלא מורכב מעט. שניים מן החזיונות הם כפולי שלושה — טרילוגיות בלע"ז — וטעמו של דבר עוד יתבאר. נושא הטרילוגיה הראשונה הוא ישוע מנצרת, נושא השניה — תיאודור בנימין-זאב הרצל וביתו. אמור מעתה לא תשעה חזיונות יש כאן אלא שלושה-עשר. ואפשר שגם מספר זה לא מקרה הוא אלא סמל, כנגד בן י"ג — למחזות, ומצוות גאולה של אדם ושל עם — ראשה וראשונה היא וממנה כל יתר המצוות. בכל אופן —

יש מקום לסבור, שזה המספר הוא אחד מסודות המבנה המורכב של החזיונות, כגוש אחד, אשר ספק אם נותר בו דבר למקרה העיוור. קרוב יותר להניח, כי אמנם יש כאן סוף מעשה במחשבה תחילה, שכלל הוא בדראמה ואין יוצא ממנו. בכרך השלישי יש עוד חריגה אחת מתחום עולמה המיוחד של היהדות — זה המחזה שגיבורו הוא הרוס-טראטס היווני, שורף מקדש דִיאנה, אך אם נרצה נוכל לומר שבִעצם גם חזיון הפתיחה בכרך ג' זה — „מחלפות אבשלום” — הוא כללי-אנושי יותר משהוא יהודי ספציפי, שכן תקופת בית ראשון, היא תקופת הקלאסיקה העברית, בטרם היות תורה שבעל־פה, שבלעדית לא תתואר כיום שום יהדות. אולם נטעה אם ניחס משמעות זאת למחבר.

על המשמעות ה„יהודית” של דון קיחוטה לביסטריצקי כבר רמזנו לעיל. אשר להרוסטרטס — דומה שהוא מעין ראי, שבו משתקפת דמות אבשלום בהיפוך בבואה. סקר „נופם” של חזיונות ביסטריצקי, בטרם ניגש לביורור משמעות כל חזיון בנפרד, יסתכם נכונה עם קביעת עקרון־היסוד של כל המערך: לפנינו אפוס יהודי היסטורי-דראמטי-לירי, שבמרכזו חזון הגאולה היהודית בתקופתנו — מסוף המאה התשע־עשרה ועד סף־ימי־מלחמת־תש״ח.

מבוא להגיונות

הכרך הראשון הוא כעין מבוא — מתקופת בית שני המתמשכת בכרך ב' בדמות המשיח שבתאי צבי. ואז — בדיוק באמצע — מתרחב האופק בטרילוגיה על הרצל וביתו, וכמו נחתם מיד לאחר כך בחזיון „אור גנוו”. חזיון זה מיוחד הוא במבנהו. המחבר מגדירו כ„באלאדה דראמאטית”. יש בו כעין בבואות המשקפות זו בזו — מחציתו מן ההווה הישראלי, אנשי פלמ”ח וחברי קיבוץ, ומחציתו דמויות מימי בית שני, ואנשי צבא רומיים בכלל זה. כאילו ביקש המחבר לומר, שגלגל חוזר הוא בעולם, ודברי ימי היהודים מתחילים עתה במקום שנפסקו אז — בימי הקנאים מזה ורבי יוחנן בן־זכאי מזה והחורבן ולי־הגלות הארוך, החופף על הכל מני אז.

כרך החזיונות השלישי, שמשהו על נושאו כבר רמזנו לעיל, נראה כהשלמה הגיונית למסכת חזיונות, שהם בעצם הגיונות המוגשים בצורת המונולוג, הדו־שיח והרב־שיח. אבשלום, הרוסטרטס, דון קיחוטה — כולם כולם באים ליתן מימד אוניברסלי לכלי לבעיות הגאולה והתמורה ביהדות; אולי להראות שסדן הארץ אחד הוא, ואולי להוכיח שכל ההתחלות במחשבת העולם נעוצות במערך מחשבתה ותולדותיה וגורלה של היהדות.

אפשר לחלוק על גישה זו, או להסתייג ממנה ברב או במעט. על נושאים אלה כבר נשפך הרבה דיו, והדיון לא נתמצה. לא נחזור, איפוא, אל הוויכוח; אף לא ננסה לפתור בעיות שכנראה אין להן פתרון, כי ענין הן לחוויה ולאמונה שבלב. לא המקורות שמהם שאב המחבר את רעיונותיו הכלליים ולא מידת המקוריות של הללו מעניינים את הקורא, אלא הצורה הספרותית שלבשו כל אלה במבנה המונומנטאלי של עבודתו. ולאחר שסקרנו את תחום הנושאים, נתבונן עתה כיצד הם מוגשים לנו שלב אחר שלב.

הטרילוגיה „זה האיש”

שלושה הם הסודות, שבמחיצתם מנסה ביסטריצקי להכניס את קוראיו: סוד חזון, סוד מולד וסוד אנוש. מהו שהוליד את החזון, מה מקורותיו ההיסטוריים, כיצד הם משתבצים בפסיפס ראיתו־הגייטו ההיסטורית־הדראמאטית של המחבר? כבר רמזנו לעיל, שענין החזון עצמו — חזון גאולת ישראל במלכות אלוהים עלי אדמות — לובש בחזיונות שלפנינו דמויות משתנות. ושניים הם הדברים שהמחבר רוצה ללמדנו מתוכם. אל”ף, שתחית היהדות בדורות האחרונים, אם נניח שאמנם היתה או ישנה או עתידה היא להיות — מתחילה בתנועה רפורמיסטית מסוף ימי הבית השני; לנועה שאביה מחוללה הוא רבי ישו מנצרת. ב”ת — ישו, אם נרצה לומר זאת כך, היה בעצם ראשון ל„משיחי שקר”, שאחריו באו בתקופות שונות משיחים נוספים, כשבתאי צבי, למשל. מכאן עובר הקו לתנועת התחיה היהודית בזמן החדש, שבמרכזה עומד הרצל.

הצלחתה היחסית של תנועה משיחית-חילונית זו, התנועה הציונית, נראית למחבר כפונ-קציה של הנוף העולמי-הטכנולוגי המשתנה. שינויים אלה הם שהעמידו אמצעי-ביצוע סבירים לשירותם של כיסופים שהיו עוממים בהוויה הגלותית במשך דורות רבים. מה דמות לו לזה האיש? מן החזיון נראה שהוא עילוי עזל ימים, שלא משנה סדורה בפיו ולא כוח לשלוט בעדתו. כל שהוא מוציא מפיו הרי אלה גמגומים עמומים על דבר בשורה שאותה שם בפיו „אביו שבשמים“. והימים ימים רעים וקודרים, ימי שלוט הרומאים ביהודה ובגליל, ימי שיתוף הפעולה מצד ראשי האומה עם הכובש-האויב, ימי תסיסה רבה, ימי ענות ודווי ונסיונות מרד. בעדתו של המטיף התמים, אין בפועל שום חוגים בעלי השפעה, אבל המון העם רואה בו מבשר. הלכי הרוח הללו לא יכלו להשפיע לעומק על החברה היהודית, הבנויה על הסמכות, השואבת השראתה מן הסנהדרין שבירושלים וממורי ההלכה המגבשים את מסורת החיים הדתיים. אולם הלכי הרוח יוצרים פסיכוזה, נדבקים בהמון, הופכים לזרם המעורר חשד וחששות גם בקרב הרו-מאים, גם בחוגים השולטים ביהודה. כך אנו רואים שבעלות המסך ולאחר פגישת היכרות קצרה עם המבשר ועדתו — מגיע טריפון, ראש חיל המצב בכפר נחום ועמו קבוצת חיילים רומים, ומבקש ללכוד את המטיף המור. וזאת — בפקודת הורדוס.

בזה אחר זה אנו פוגשים כאן — „בקיטריון של פיליפוס, בקצה גבול הארץ בצפון“ — את יתר בני עדתו של הרבי מנצרת. הנה מרים ממגדלא, היצאנית, שתאוה וגעגועים לסליחה כאחד משכחה אל החבורה; והנה שלומית, אם בני זבדי, שמרדה בבעלה וברחה מפניו אל הגליל; והנה יוחנה, אשה שטיבה ואופיה מפקקים. והגברים גם הם חבורה מוזרה ועלובה; שני בני זבדי — יעקב ויוחנן שהלכו אחרי אמם; הדייגים תומא ושמעון בן יונה; ואפילו שמעון הקנאי, בן-יהודה — לא נפקד. אלא ששמעון זה — לא לתורה חדשה הוא נספך. יש לו תורות משלו, ורק את ההמון, הזורם אל הרב — העליה לרגל לירושלים, בחג הפסח, מתכוון הוא לגרור לענינו, בלי לשאול כלל לדעתו של הרב מנצרת. והנה יהודה איש קריות, העתיד למכור את ישוע בשלושים שקל כסף. קשיש הוא יהודה. את הרב המבשר הצעיר הוא רואה כבנו. הוא משמש מצד אחד כגזברה של העדה, ומצד אחר אינו מאמין שהגיעה כבר שעתה של הבשורה. בעצם מתכוון הוא למשוך את ישוע אחריו — אל כפרו — עד יעבור זעם ועד בוא העת. בכך הוא עומד בהתנגשות חריפה עם רוב יתר בני העדה המבקשים מעשה נס ותשועה בצלו של המטיף מנצרת. ומתי הוא מחליט לבגוד? רק לאחר שהרומים מסבים בנזקו — ממיתים את חמורו. מתוך רדיפת בצע עושה האיכר הזקן את מעשהו — מסגיר את המורה לידי הצדוקים — והללו דורשים את דמו וכופים על הנציב הרומי את הצליבה. מאורעות אחרונים אלה מתחוללים במחזה השני של הטריילוגיה, הקרוי „במיצר“, ובאים על סיומם הקודר בחלקה האחרון — „מן המעמקים“. אף כי לכאורה די בכך — הנה למעשה רואה ביסטרצקי הכרח להעלות בחזון עוד פרק אחד — האפילוג, הקרוי כאן „אפטרה“, חידוש מעניין וחיוני.

באפטרה, שהיא כעין מחזה רביעי בטריילוגיה, מנסה המחבר להמחיש את דרך התהוותה של אגדת הקימה מן המתים. היא פרוזאית מאוד לכאורה; את הגוויה הקבורה גונבים שני חיילים רומים, שקיוו למצוא בקבר אוצרות של זהב ושווה זהב. הם מסתיי-רים את סודם מפחד הממונים עליהם, וכשבאות נשי העדה של ישוע ואינן מוצאות גוויה לקטר לה, וכמצטרפת אליהן קלודיה אשת הנציב הרומי — מוכן הכל להיווצרות הלגנדה העתידה לקבוע למשך אלפיים שנים את דמותה של אירופה הנוצרית.

מרטיט ונוגע ללב הוא קטע הסיום באפטרה — פגישת יהודה איש קריות עם בני עדת הנוצרי — הקוראים לו בוגד ומתרחקים ממנו. והנה הוא נשאר לבדו, עם חמורו החדש אשר קנה לו — ומתנה את מרי שיחו:

יהודה איש קריות (בנסותו לחסום את הדרך לפניו, בתחונן ובאיום): יקרים,
אל תלכו... נחמדים, אל תלכו... אל תלכו, פתאים, אווילים, כסילים!
ההולכים (שוטפים עוברים על פניו, מלוכדים, אל מחוץ לשער): הוא-קסדויהי —

יהודה איש קריות: הלכו, הלכו, הלכו! הנני הולך, ישוע בני. אחריך, ישוע בני!
אל העץ בקריות (דוחק גם דוחק בחמור שאינו זע).
כאן פותח החמור בנעירה ואדוניו אומר לו:
"בכה יצור בהמה. בכה לתפארת מין האדם כי בא בטרם עת. בכה לתפארת
חיי-אדם עלי-אדמות, כי עוד לא באה עתה".
אחר כך נראית לו נעירת החמור כצחוק והוא מסיים: "אתה צוחק יצור-בהמה,
ליצור-אנוש, לגורל יצור אנוש?"

הקוסמופוליט — יוסף בן מתתיהו

אותו מאבק בין גורל הפרט לגורל אומה, בין דרכים שונות לגאולה — דרך
הקנאים לעומת דרך הרבנים — משתקפת בגלי אור חדשים, בסבך אידיאות חדשות
וחזרות על עצמן, בחזיונות "ירושלים ורומי" ו"ליל ירושלים".
בחזיון הראשון מאיר ביסטריצקי את דמותו של יוסף פלביוס. הוא כעין אינטר-
נאציונאליסט קדום, המאמין שירושלים ורומי עתידות להתאחד באחרית הימים. לפיכך
הוא, שהיה מפקד ביודפת שבגליל — נופל אל הרומיים. כוונתו: להנציח את מלחמת
היהודים ולתת להם בכך מעמד בעולם החדש, המאוחד, העתיד לקום. נצח בן משמעות
אחרת מבקש לכבוש יוחנן בן זכאי. הוא נוטש את ירושלים על לוחמיה המפולגים, כדי
לקבל מיד הכובש את יבנה וחכמיה. הנה כך משיב הוא לקנאים שכינס בביתו כדי
להשכיך שלום ביניהם, נסיון הנכשל לפי גירסת המחזה באשמתם:

אל יהי חלקי בירושלים שלכם! מוטב שאני מקרצף מעלי עורה של ארץ-מולדת ונשאר כל
הימים בצורת אדם בלא עור, שבשרו המגולה שותת והולך דם תמיד — ולא אהיה נושא עלי צרעת
זו של קנאתכם.

כך בונה ביסטריצקי בחזיונותיו אלה, הבאים בשער ראשון של "סוד וחזון", את
עולם המושגים והחוויות של תיאודור הרצל, ביתו ודורו — מרכז מערכת חזיונותיו הן
מצד מקומה של הטרילוגיה ההרצלאית באמצע כרך ב', שהוא חושף את "סוד המולד",
הן מצד תמצית ההוויה של הכמיהה לגאולת אדם-אומה-עולם. לדמותו של יהודה איש
קריות נמצא מקבילה בדמות סאנצ'ו פנסה, נושא כליו של דון קיחוטה. כן מסמלים
יוחנן בן זכאי מזה ויוסף בן מתתיהו מזה אבות-טיפוסים לדמויות מן הזמן החדש. את
האמונה שעתידות רומי וירושלים להתאחד בעולם מתקדם, שוחר טוב, מייצגים בטרני-
לוגיה על הרצל הליבראליים בעלי "נויה פרייץ פרסה": מוריץ בנדיקט, מר באכר, אָמיל
שיף. את הטראגדיה של הצליבה מבטא כאן האנס בן תיאודור הרצל, הממיר את דתו
ויוצא מן העולם כשדעתו טרופה עליו. את העניים ההולכים אחר ישו — איש כישור, מורה
עברי מלונדון, את הצדוקים והפרושים מייצגים בעלי הממון וההשפעה ביהדות — הבא-
רזן הירש (הנזכר ואינו מופיע בחזיונות), הבנקאי סיר מונטגיו והקולונל גולדסמיט.
הכומר הכלר משמש מעין גשר בין יהדות לנצרות.

שבתאי צבי — מברשו של הרצל

דרך המשחיות המושכת אל השמד, באבדן הדרך לגאולה, מגלמת במסכת שלפ-
נינו בחזיון על שבתאי צבי, המקדים את הטרילוגיה "חבלי גלגול", המתארת את הרצל,
פעלו וביתו. ולא על חנם מסתיימת סדרה זו בפרק-נוסף — בבאלאדה הדראמאטית
"אור גנוז", שענינה ישראל של ימינו, ללמד שלא ההתנצרות כדרך השלמה עם העולם
העוין, אלא העצמאות היא המוצא והיא הדרך ההיסטורית של האומה היהודית — לפי
הפיסתו של המחבר.

הטרילוגיה על הרצל וביתו — "חבלי גלגול" — היא לא רק המרכז הרעיוני של
מערכת החזיונות. היא כתובה בהערצה רבה ומאירה באור של חסד את הורי הרצל,
יעקב וזאנט, ביחוד את האם, העומדת לימינו בכל מאבקיו. דראמאטיות ביותר הן ההת-
נגשויות בין תיאודור ויוליה. רקע הקרעים והניגודים ביניהם מעלה בעיה מרכזית,
מעניינת וחדשה, שלא היתה במסכת העינויים והשגב והקרבתן של הקנאים, של בן-

מתתיהו, בן-זכאי ושבתאי צבי. ניתן לנסח את השאלה כך: האישיות הגדולה בדברי הימים — האם בונה היא לתועלת הכלל, האומה, האנושות — או שהיא פועלת מתוך דחף אנוכי, כדי להותיר רישום עקבותיה לדורות רחוקים? כל שיוזיה תובעת מתיאודור הוא, שיחדל מרדוף אחר הוד התפארת של פדות עניים, ויהיה כדבריה, „אב ככל האבות, וסופר ככל הסופרים“. הניגוד הוא בכך שהיא, יוליה, רואה את היסוד של בקשת הנצח-חיות האישית, אבל אינה רואה את טובת הכלל כשלעצמה במפעלות תיאודור בעלה. וכך, כשמספר לה תיאודור שהציע „להירש, לגולדסמיט, למונטגיו“ ליטול בידם את הנהגת התנועה וביצוע התכנית — ואילו הוא, הוגה הרעיון, יסתלק מן הביצוע, משיבה יוליה: „ובלבך נתפלת שסרבו. הלא כן, תיאודור. ובינתיים — ביקרת אצל נסיכים. פנית אל מלכים. הלכת אצל שולטנים“. ובמקום אחר היא מוסיפה: „—— ואני יודעת שאתה מהרהר ומהרהר מתוך לבך זה, שאכול אי-מנוחה ואי-סיפוק ויצרי גבורה וגדלות ותהילה ואלמוות, האיומים שבכל יצרי לב...“

וכשאין יוליה משיגה את שלה בתביעה ובקנטור ובתחינה — היא פונה לדרך החורבן — חורבן עצמה וחורבן יקירה. היא מחליטה להרעיל את נפש האנס בשנאה לאביו, בקנאה לגדולתו... הנה כך נעשה גם האנס הקטן עוד משחר קרבן על מזבח פרות יהודים, ונצח תהילת אביו. הרצל איננו נסוג. מרגע שהגה את הרעיון — נשתעבד לו, ושוב אינו בן חורין להיפטר ממנו.

קו זה של האלמוות שאישיות היסטורית חותרת אליו במודע — מובלט ביותר בחזיון „הרוסטרטט“, שלא לשווא משמש הוא כמרכז מחזור החזיונות השלישי, הקרוי „בסוד אנוש“. כי אכן יש משהו מהרוסטרטט גם באבשלום, המבקש לקרוע את המלכות מדויד, גם בודן קיחוטה, השואף לתהילה על-ידי עלילות-גבורה, אם כי אין להזיותו כל אחיזה במציאות.

בתיאודור הרצל, כפי שהוא מוצג בחזיונות ביסטריצקי, אמנם נתאחדו כל אלה: תפארת המורד אבשלום, עם צרות עינו של הגורל הקיחוטי, המותיר פס צר מאוד לתנועת שחרור במציאות של עם-לא-עם, שלא לשון לו ולא ארץ; ועם הליכה על סף התהום, לעבר המרת-הדת וה„התאבדות“ הלאומית, נוסח שבתאי צבי ועם צער קרבנו של הצלוב, שתלמידיו מכחשים בו. בהרצל יש שמץ מכל אלה, אבל בתיאודור של ביסטריצקי הוא גדול מכולם: מדינאי מרחיק ראות, סופר דק ומעודן, שיכור-שבוי לקסמי הטכניקה החדשה וריאליסטן מפוכח. ההורס את אגדת עצמו מדעת — למען תחיה אגדת האוטור-אמאנציפאציה היהודית.

ואכן מזועזעים באמת הם המעמדים, בסופה של הטרילוגיה „חבלי גלגול“, אשר בהם קורא האנס, הבן שהמיר דתו והתאבד, את צוואת אביו. מסופר בה על רעיון בוסר של הרצל הצעיר, שהגה לפני רעיון מדינת היהודים רעיון התנצרות כל היהודים בטקס רב רושם, בהסכם עם האפיפיור. תיאודור הרצל מספר על רעיון-נפל זה לבנו: „בשעה אחרונה לחיי, בשעת החשבון האחרון החלטתי להסיח את הרהורי זה לך, בני, בן-יחיד לי, על מנת שיגיע אליך כשתהיה בן שלושים וחמש, מקץ חמישים שנה מאז התחלתי לעשות למען הפתרון הנכון, האחד-יחיד. אז-אז, לפי חשבוני שאי-אפשר לו שיטעה, כבר תיכון המדינה היהודית, ואתה תעמוד בראשה, ומכל-מקום תהיה בין מתכניה, וכל הפתרונות המדומים יקפחו את קסמם ויהיו כלא-היו“.

וכל הווידוי כולו — תכליתו אחת: לנפץ את אגדת היוצר — למען תשתחרר ותחיה יצירתו; וזאת מסביר תיאודור להאנס, בנו-יקירו האובד.

מיעטנו דברינו על המבנה המיוחד של הדיאלוג בחזיונות ביסטריצקי. ניתנה האמת להיאמר, שיש בו כובד מסוים, וברק הקסם של אורות הבמה אינו הולמו. עיקרם של החזיונות — צד העיון שבהם, שאין למצותו בסקירה. גם עצם כתיבתם של הגיונות כמחזות, ולא בפרקי הגות, עושה כל ויכוח לגופו-של-עיון, דבר שאינו במקומו. אם כה ואם כה — מסכת רחבה זו רבת משמעות היא מצד עצמה, ודומה שמעטים כמה בספרות היפה על נושאים ציוניים.